

پژوهش‌نامه کاشان، شماره هشتم (پیاپی ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۸۵-۸۸

باغ تاریخی تاج آباد نطنز

اسکندر مختاری طالقانی*

تورج خسروی جاوید**

چکیده:

باغ محوطه‌ای است محصور، ساخت انسان با بهره‌گیری از گل و گیاه، درخت، آب و بناهای ویژه که در کل، موجودیتی یکسان می‌شود. طبق منشور فلورانس^۱ باغ تاریخی به‌عنوان یک اثر معماری محسوب می‌شود و تلفیقی است از منظر و معماری که تابع آب‌وهوا و اقلیم مکانی است که در آن قرار دارد. شهرستان نطنز در مرکز فلات ایران قرار دارد و از یک جهت منحصربه‌فرد است. از یک طرف در منطقه‌ای خشک و کویری قرار دارد و از طرف دیگر به‌دلیل وجود رشته‌کوه‌های کرکس، چه به‌دلیل وجود آب‌وهوای مساعد و لطیف و وجود وحوش و پرندگان و آب فراوان و نیز موقعیت جغرافیایی مناسب آن، از دیرباز تاکنون مورد توجه پادشاهان و امرا بوده، به‌ویژه در دوره صفوی، شاهان این سلسله توجه خاصی به این خطه داشته و این منطقه در حکم شکارگاه و منزلگاه تابستانی آن‌ها بوده است. در متون تاریخی و سفرنامه‌ها به‌دفعات از این باغ یاد شده است و می‌توان تاریخ دقیق احداث آن را تعیین کرد. هدف مقاله، مطالعه و شناخت یکی از باغ‌های منحصربه‌فرد کلاسیک دوره صفوی و چگونگی شکل‌گیری آن در بستر تاریخ است که در راستای حفظ این اثر ملی می‌باشد و نیز هرچه

* استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی /

Skandarmokhtari@yahoo.com

** کارشناسی‌ارشد مرمت بناهای تاریخی/ Khosravi.javid@gmail.com

بیشتر بر غنای مفهوم و ارزش باغ ایرانی^۲ می‌افزاید. در این مقاله، نخست به بررسی کلیات و منطقه و مکان قرارگیری باغ و سپس به جزئیات پرداخته شده است. همچنین معماری اثر و خصوصیات اجزای آن بررسی شده و باغ‌های دیگر نطنز که هم عصر باغ تاج‌آباد است نیز مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق به دو صورت انجام شده است: ۱. کتابخانه‌ای یعنی مراجعه به کتابخانه، کتب، عکس‌ها و نقشه‌ها؛ ۲. روش میدانی یعنی مراجعه به خود سایت، ارائه و تهیه دیتیل از جمله نقشه‌ها، کروکی، برداشت و مصاحبه با افراد بومی و محلی.

کلیدواژه‌ها: نطنز، باغ ایرانی، باغ تاریخی تاج‌آباد، دوره صفوی و مرمت.

مقدمه

دوره صفوی و عصر شاه‌عباس فصلی نوین در پیدایش و خلق باغ‌های ایرانی است که در گوشه‌کنار امپراتوری صفوی و نیز در حوزه فرهنگی ایران پدید آمده‌اند؛ به‌ویژه مراکز قدرت دودمان صفوی شاهد طرح‌اندازی باغ‌های شاهی بیشتری بودند؛ از جمله شهرهایی مانند تبریز، خوی، اشرف‌البلاد، قزوین و اصفهان. الگوی باغ‌های خلق‌شده تابع اقلیم و موقعیت قرارگیری باغ بود؛ اما در مجموع باغ‌های این دوره مشابهت‌های فراوانی با یکدیگر دارند و الگوی خاصی را دنبال می‌کنند. بعضی از این باغ‌ها در مراکز شهری ایجاد شدند؛ نظیر باغ‌های چهل‌ستون و هشت‌بهشت اصفهان و برخی دیگر در کنار راه‌های اصلی پدید آمدند؛ نظیر باغ تاج‌آباد نطنز.

باغ تاج‌آباد نطنز بی‌شک در زمره یکی از آثار ماندگار این عصر است که در اطراف نطنز و در مسیر کاشان-اصفهان قرار دارد که در گذشته به دلیل خوش‌آب‌وهوا بودن و موقعیت خاص و کوهستانی این منطقه، مدنظر پادشاهان عصر صفوی و شاهان دوره‌های بعد بوده و به سبب سرسبزی، خنکی آب و سایه درختان بی‌شمار آن، بسان واحه‌ای در دل کویر قرار داشته است. موقعیت قرارگیری باغ تاج‌آباد در محیط اطراف خود ناشی از دقت و حسن انتخاب خالق باغ بوده است که باغ در دشتی باز قرار گرفته و کوهستان بسان حصار طبیعی، آن را احاطه کرده و از تعامل منظر، معماری (باغ) و انسان یک منظر فرهنگی ناب حاصل شده است. آثار موجود در باغ تاج‌آباد هرکدام چه از نظر معماری و چه از نظر زیباشناسی، منحصر به فرد و هم‌ردیف دیگر آثار ممتاز عصر صفوی است و تزیینات و معماری اجزای آن گواهی بر این مدعاست. متأسفانه این باغ شاهد آسیب‌ها و تغییرات زیادی بوده است؛ از جمله الحاقاتی به اجزای اصلی باغ و تغییر طرح کاشت گیاهان و آبیاری آن. موارد دیگر عبارت‌اند از: کوشک هشتی در گذشته دارای دو اشکوب بوده که در دوره قاجار، اشکوب دوم آن تخریب و به جای آن سه اتاق کوچک به‌عنوان مهتابی ایجاد شده که به‌تازگی نیز مرمت شده است. در نمای غربی کوشک هشتی در دوره قاجار یک اتاق به آن الحاق شده که نمای بنا را نامتقارن کرده است. کوشک گلاب‌گیری تا سال ۱۳۸۱ یک اتاق الحاقی گلین داشته است؛ این

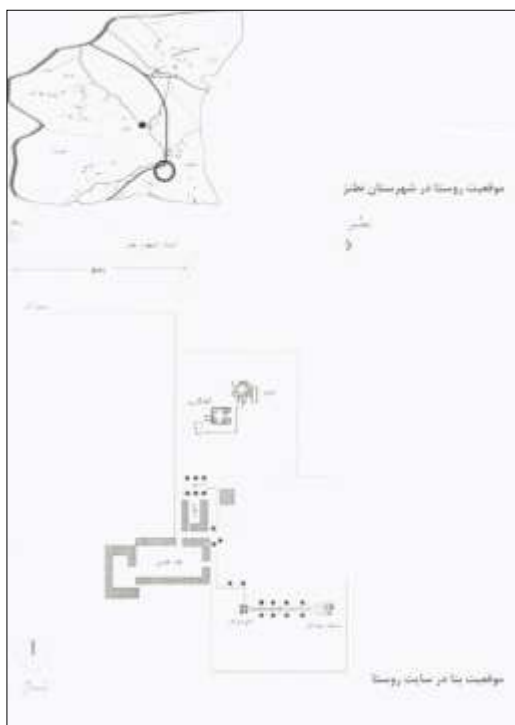
اتفاقک در دوره پهلوی اول به بنا افزوده شده بود که در تعمیرات اخیر حذف شده است. حفر استخر بعد از خشک شدن قنات برای آبیاری باغ به منظور استفاده از سیستم مدرن آبیاری. کاشت درختان جدید انار طی ده سال گذشته که در حال حاضر همه خشک شده‌اند. هدف این مقاله شناخت دقیق و صحیح باغ برای حفظ و نگهداری از آن است.

۱. موقعیت جغرافیایی نطنز

نطنز از شهرهای تاریخی و مرکزی ایران است که در استان اصفهان و در دامنه رشته کوه کرکس قرار گرفته است. شهرستان نطنز مانند نگینی سبز در سواحل کویر مرکزی با وسعتی افزون بر ۳۳۹۷ کیلومتر مربع، در موقعیت جغرافیایی ۵۱ درجه و ۵۴ دقیقه و ۳۰ ثانیه طول جغرافیایی و ۳۳ درجه و ۳۲ دقیقه و ۳۰ ثانیه عرض جغرافیایی است. نطنز از شمال با شهرستان‌های آران و بیدگل و کاشان، از جنوب با شهر اصفهان، از مشرق با شهرستان‌های اردستان و از غرب با شهرستان‌های برخوار، شاهین شهر و میمه هم‌مرز بوده و در ارتفاع ۱۶۰۰ متر از سطح دریا در مجاورت کویر مرکزی ایران در دامنه کرکس کوه از توابع استان اصفهان، در ۱۲۰ کیلومتری شهر اصفهان و ۶۸ کیلومتری شهر کاشان قرار دارد.

۲. موقعیت قرارگیری باغ تاج‌آباد

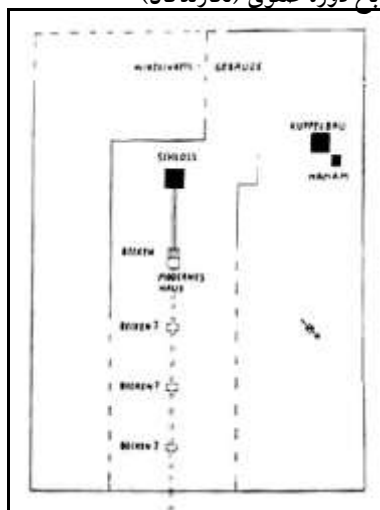
باغ تاج‌آباد در شهرستان نطنز در بخش مرکزی و در دهستان کرکس در ده کیلومتری شهر نطنز، در روستای تاج‌آباد در کنار آزادراه جدید اصفهان کاشان و در حدود یک کیلومتری از آزادراه در زمینی مستطیل مانند در ابعاد ۶۹۱×۵۸۸ و در محیطی باز قرار گرفته و کمی آن طرف‌تر کوهستان بسان حصار طبیعی آن را در بر گرفته است. باغ به وسیله دیوار خشتی محصور شده است. طول جغرافیایی آن ۵۱ درجه و ۵۴ دقیقه و ۳۰ ثانیه، طول شرقی از گرینویچ و عرض جغرافیایی ۳۳ درجه و ۳۲ دقیقه و ۳۰ ثانیه از خط استواست (شکل ۱ و ۲؛ نقشه ۱ و ۲).

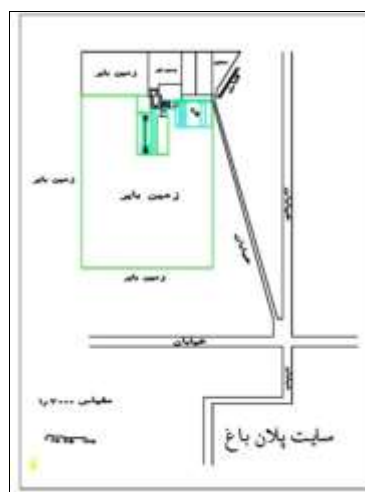
شکل ۱: موقعیت روستا و باغ در شهرستان نطنز (میراث فرهنگی نطنز)

شکل ۲: محدوده باغ نیمه آباد امروز و باغ دوره صفوی (نگارندگان)

نقشه ۲: سایت پلان باغ تاج آباد (ولفرام کلایس)

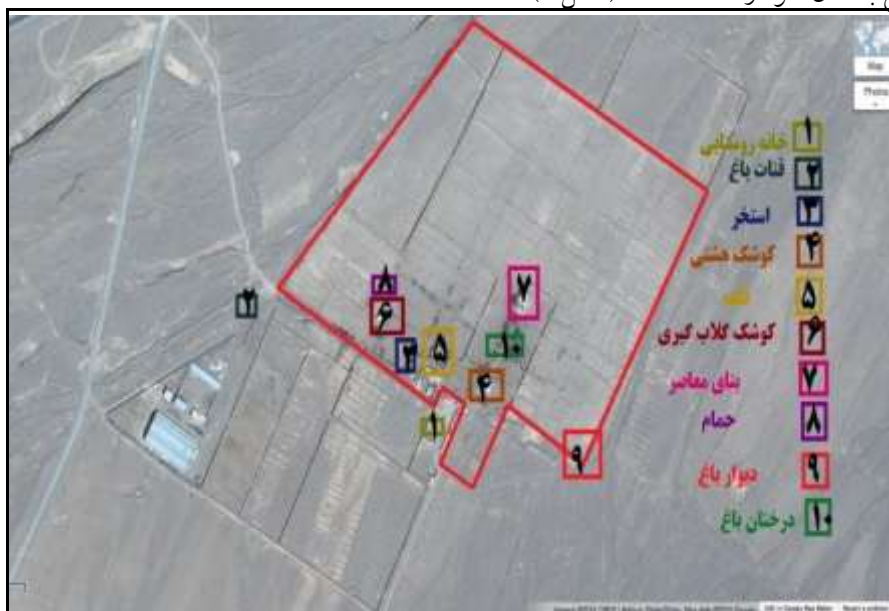

نقشه ۱: سایت پلان باغ تاج آباد (نگارندگان)

۱.۲. وضع موجود باغ

باغ تاج آباد فعلی متروکه و فاقد کاربری است. حصار گلین چندلایه باغ هم اکنون نیز وجود دارد؛ هرچند که در بعضی قسمت‌ها فرو ریخته است، حصار اصلی باغ دوره صفوی همچنان وجود دارد. بستر تخت باغ، هنوز شکل خود را حفظ کرده است؛ هرچند با گذشت زمان و به علت عوامل جوی کمی ناخوانا شده و در بعضی قسمت‌ها مسطح شده، قابل شناسایی و پیگیری است. اجزای معماری باغ از جمله کوشک‌های هشتی، گلاب‌گیری، حمام، بنای پهلوئی اول، قلعه و خانه‌ها نیز متروکه شده‌اند. تزیینات منحصر به فرد کوشک هشتی در وضعیت نامناسبی قرار دارند و نیاز به رسیدگی

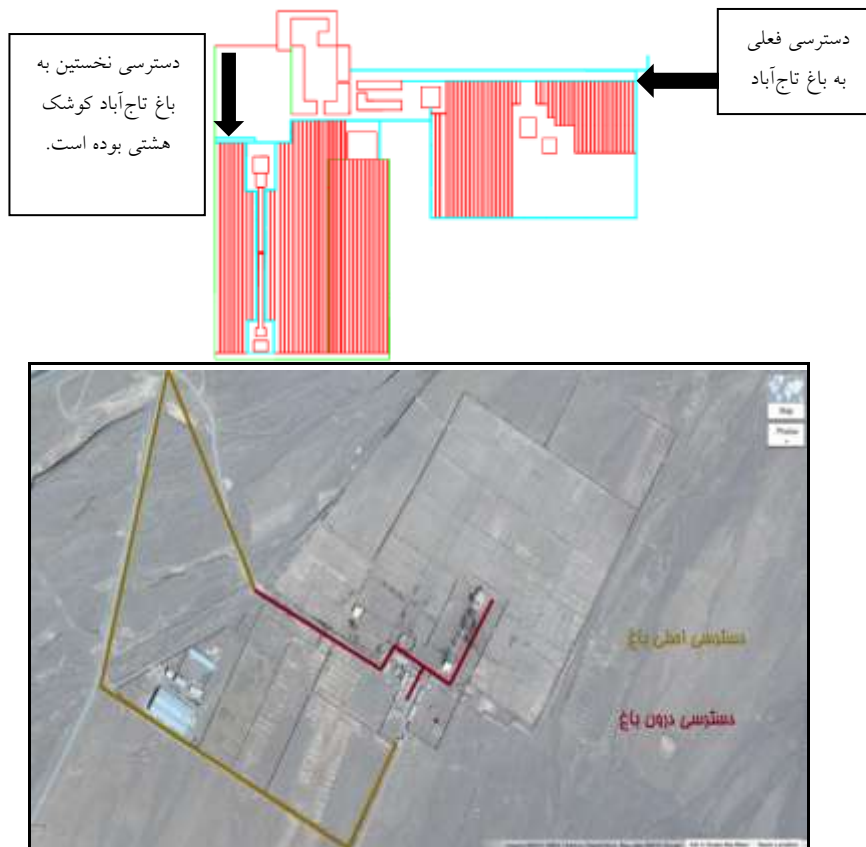
دارند. سازه حمام آسیب بیشتری دیده است. اجزای معماری باغ علی‌رغم عدم رسیدگی، شاکله اصلی خود را حفظ کرده‌اند و طرح آن‌ها همچنان خوانا و مخدوش نشده‌اند. مظهر قنات باغ بیرون باغ قرار دارد و مسیر قنات از سرچشمه آن تا خود باغ، علی‌رغم خشک شدن قنات همچنان وجود دارد. با خشک شدن قنات باغ در سال ۱۳۸۲، روستا خالی از جمعیت شده و تمام مزارع اطراف باغ به علت نبود آب از بین رفته‌اند. گیاهان و درختان باغ نیز به همین دلیل خشک شده و کرت‌های باغ نیز تا حد زیادی از بین رفته‌اند؛ اما قابل شناسایی‌اند. در سالیان اخیر، مالک باغ استخری برای ذخیره آب ایجاد کرده است تا به روش قطره‌ای، باغ را آبیاری کند، اما هم‌اکنون نیز استخر خشک و فاقد آب است. آبراه سنگی باغ همچنان وجود دارد، ولی سینه‌کبکی‌های آن از آبراه جدا و در قسمتی از باغ به حال خود رها شده است (شکل ۳).

شکل ۳. وضع موجود باغ (نگارندگان)

۲.۲. دسترسی به باغ

دسترسی به روستای تاج‌آباد از طریق جاده قدیم نطنز-اصفهان و دسترسی به باغ از طریق یک بریدگی تقریباً یک‌کیلومتری از این جاده است. یک خیابان خاکی که به این جاده وصل می‌شود و یک خیابان پوشیده از درختان نیمه‌خشک چنار دسترسی به باغ را میسر می‌سازد، ولی دسترسی نخستین به باغ کوشک هشتی (سردر) باغ بوده است (شکل ۴).

شکل ۴: دسترسی‌های اصلی و فرعی (درون باغ) فعلی باغ (نگارندگان)

۳.۲. وجه‌تسمیه و بانی احداث باغ

براساس کتاب *سراب زندگی* نوشته جهانگیرخان ریاحی، شاه‌عباس صفوی این مجموعه را برای خواهر خود، تاج‌خانم (تاج‌خاتون) بنا کرد. به همین دلیل، این محل تاج‌آباد نامیده می‌شود و باغ تاج‌آباد در روستایی به همین نام قرار گرفته است.

۴.۲. مالکیت باغ

این باغ همانند بسیاری از اموال شاه‌عباس اول وقف عام بوده؛ چنان‌که در *تاریخ منظوم صفویه*، ضمن برشمردن رقباتی که به سال ۱۰۱۵ ق شاه‌عباس وقف کرده، از تاج‌آباد نیز به شرح زیر یاد شده است:

«وقف نمودن واقف موافق دو جهانی و رموز گیتی‌ستانی، املاک و مستغلات خود را بر حضرات عالیات چهارده معصوم صلوات‌الله و سلامه‌علیهم» (سید حسین اعظم واقفی: ۱۳۷۴).
به سالی که واقف ز وقت ثواب   توان شد که چند است آن را حساب

به توفیق چون خاست گیتی ستان	دو گیتیش باشد به کام جنان
که آن واقف موقف خیر عام	شود در دو عالم به نیکیش نام
سرا کرد از آن وقف شاهان دین	که موقف نماید بهشت برین
شد از تاج آباد کردن سیل	قیامت به تاج کرامت جلیل

به هر صورت، از سرگذشت این باغ پس از دودمان صفویه، آگاهی چندانی در دست نیست؛ اما به طور مسلم، با انتقال پایتخت به شیراز و سپس تهران، این باغ مورد بی‌مهری زمامداران وقت قرار گرفت و در نتیجه، رونق اولیه خود را از دست داد و تا حدودی به دست فراموشی سپرده شد. ولی در اواخر سلسله قاجاریه، گویا در زمان ناصرالدین شاه، میرزامحسن معاون دیوان که در دستگاه حسام السلطنه در مسند قدرت بوده، تاج آباد را که جزو املاک خالصه بود، تملک می‌کند و سپس پسرش، علی خیبر (مشهور به خیبر السلطنه) تاج آباد را به میرزا نصرالله خان ریاحی می‌فروشد و به گفته بعضی از کهنسالان نطنز، ظل السلطان، فرزند ناصرالدین شاه قاجار و حاکم اصفهان، باغ تاج آباد را به میرزا نصرالله خان فروخته است. در حال حاضر، مالکیت باغ در تملک شخص حقیقی به نام آقای مؤمنی است که شایان ذکر است باغ را در یک مزایده، از بنیاد مستضعفان خریداری کرده است. هم‌اکنون عده کمی در روستا زندگی می‌کنند و آنان ادعای مالکیت دو سهم از شش سهم باغ و روستا را دارند. در طی مصاحبه‌ای که با اهالی روستا توسط نگارنده صورت گرفت، آن‌ها ذکر می‌کنند که در دوره قاجار، به صورت شفاهی مالک باغ در آن دوره عنوان کرده مالکیت دو سهم روستا و باغ متعلق به روستائیان است و آن دو سهم را به آنان بخشیده است؛ ولی چون سندی در این زمینه وجود ندارد، ادعایشان بی‌اساس تلقی می‌شود.

۲.۵. باغ‌های دیگر نطنز

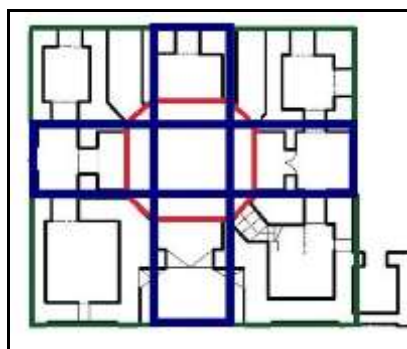
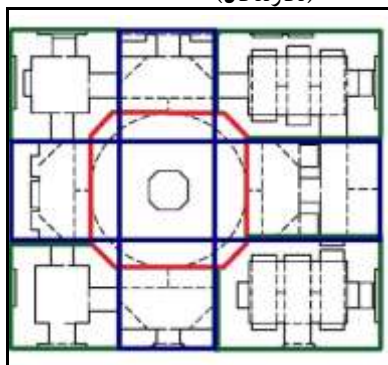
با مقایسه سازه، معماری، جزئیات و تکنیک‌های ساخت کوشک‌های باغ تاج آباد با کوشک باغ عباس آباد نطنز و کوشک باغ فین کاشان، می‌توان به این نتیجه رسید که هر سه اثر در اوایل دوره صفویه و به دستور شاه‌عباس احداث شده‌اند. در ادامه، به مقایسه کوشک‌های باغ تاج آباد و عباس آباد نطنز (شکل ۵) پرداخته شده تا خصوصیات مشابه هر دو بیشتر نمایان شوند.

- در مقایسه هر دو بنا اولین نکته‌ای که تأمل‌پذیر است، مصالح به‌کاررفته در ابنیه موجود در دو باغ است که عمده مصالح آن آجر و ملات مورد استفاده در آن گچ و خاک و ساروج است. در کوشک‌های هر دو باغ مصالح اصلی آجر است که در تصاویر زیر مشخص شده‌اند. حصار هر دو باغ گلین و ساخت آن به یک طریق و به یک شکل است؛ بدین سان که قاعده دیوار در سطح مقطع آن عریض‌تر از قسمت بالای دیوار است.
- کوشک‌های هر دو باغ دارای قوس پنج و هفت است، گو اینکه در تعمیرات اخیر، بعضی از قوس‌ها شکل اولی و اصلی خود را از دست داده‌اند.

- تزینات کوشک هشتی باغ تاج‌آباد گل و بوته با طرح‌های خطایی است که قسمتی از این تزینات همچنان وجود دارد، در حالی که کوشک باغ عباس‌آباد در گذشته با طرح گل و بوته بوده است؛ بدین معنی که هر دو کوشک دارای تزینات تقریباً مشابهی بوده‌اند که در کوشک عباس‌آباد با گذشت زمان از بین رفته است.
- دسته‌بندی کوشک‌های چهارصفه: کوشک‌های هشتی و گلاب‌گیری باغ تاج‌آباد و کوشک عباس‌آباد که قدمت آن‌ها به دوره صفوی می‌رسد، معماری بیرون‌گرا دارند. پلان‌های کوشک هشتی و گلاب‌گیری باغ تاج‌آباد متقارن و همچون صلیبی هستند که در چهار گوشه آن، چهار اتاق به صورت قرینه وجود دارد. پلان این دو کوشک متعادل است. در کوشک باغ عباس‌آباد دوباره پلان کوشک متقارن است که در مرکز ایوان و سرسرای اصلی است و در هر دو جناح سرسرا دو اتاق طویل به صورت قرینه قرار گرفته‌اند و پلان متقارن است. این شکل پلان (به صورت متقارن) در دوره صفویه معمول بوده است و در مرکز کوشک، یک هشتی وجود دارد که در چهار گوش هشتی اتاق‌هایی به قرینه وجود دارند و پلان به سه بخش و به صورت نه قسمت مربع‌شکل تقسیم می‌شود (نقشه ۳-۵).

شکل ۵: کوشک عباس‌آباد (نگارندگان) نقشه ۳: پلان کوشک عباس‌آباد و نمایش سه‌بخشی کوشک (نگارندگان)

نقشه ۴: محورهای کوشک هشتی (نگارندگان) نقشه ۵: محورهای کوشک گلاب‌گیری (نگارندگان)

۳. بررسی پیشینه تاریخی باغ تاج‌آباد در متون تاریخی

از آنجایی که باغ و اجزای آن، کتیبه و سنگ‌نوشته ندارند، نمی‌توان تاریخ دقیق باغ را تعیین کرد؛ ولی در اسناد مکتوب تاریخی، سه کتاب تاریخی وجود دارد که در آن‌ها به باغ تاج‌آباد اشاره شده است: کتاب اول که در سال ۱۰۱۶ق، به قلم ملاجلال یزدی نگاشته شده است، *روزنامه یا تاریخ عباسی* نام دارد که به دفعات، به باغ اشاره می‌کند و تاریخ ساختش را سال ۱۰۱۰ق می‌داند. کتاب دوم که اسکندربیک منشی ترکمان (مورخ شاه‌عباس) در سال ۱۰۱۸ق نگاشته است، *تاریخ عالم‌آرای عباسی* نام دارد که در فصل مستحذات شاه‌عباس، به باغ و ابنیه آن اشاره می‌کند و تاریخ احداثش را نیز سال ۱۰۱۰ق می‌داند. کتاب سوم *خلد برین، ایران در زمان شاه‌صفی و شاه‌عباس دوم* نوشته محمدیوسف واله قزوینی اصفهانی در ۱۰۳۵ق است. روند بررسی این اسناد براساس توالی زمانی نویسنده آن‌هاست؛ برای نمونه، از میان این تواریخ، کتاب ملاجلال یزدی که از همه قدیمی‌تر است، ابتدا و سپس کتاب اسکندربیک ترکمان و در نهایت کتاب *خلد برین* بررسی می‌شود تا روند شکل‌گیری باغ دقیق‌تر و صحیح‌تر باشد.

در کتاب *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، منجم مخصوص شاه‌عباس اول که وقایع روزانه زمان را به نگارش درآورده و بدین لحاظ این کتاب به *روزنامه ملاجلال* نیز شهرت یافته است، در ضمن بیان رویدادهای سال ۱۰۱۶ق، به هنگامی که شاه‌عباس از کاشان روانه اصفهان می‌شود، چنین آورده است: «و صاحبش روانه جانب اصفهان شدند و چون به تاج‌آباد که از مبدعات نواب کلب آستان علی و در او عمارات عالی است و مشتمل بر انهار و آبشارها و درختان سر به فلک رسیده و حوض بس عالی نفیس رسیدند و با زنان مطربه خوب صورت با تحف و هدایا و اسباب طرب چند روز بود که انتظار مقدم اشرف می‌کشیدند، نشستند و به ساز و صحبت مشغول شدند...» (منجم یزدی، ۱۳۷۵: ۱۳۰).

او در جایی دیگر نیز از تاج‌آباد بدین شرح یاد کرده است: «و در اواسط رمضان، سیر و شکار مازندران میل فرمودند و رفقا را نام‌نویس کردند و شب پنجشنبه بیست‌ویکم متوجه شدند و چون به تاج‌آباد رسیدند، انیس الخاقانی برخورداربیک با سه عدد توپ بزرگ و پنج عدد توپ که از قارص آورده بودند، رسید و به شرف پای‌بوس مشرف شد و روانه اصفهان شد» (همان: ۲۱۰).

او همچنین در ضمن بیان رویدادهای ۱۰۱۸ق چنین نوشته است: «و چون نزول به تاج‌آباد نظنز فرمودند شاطر ذوالفقارخان رسید و خبر نفاق میان جماعت فق و قینان و مجادله و مناقشه میان شاهین کرای و خان تاتار آورد» (همان: ۲۲۰).

«و در تاج‌آباد نظنز، چشم رئیس شکرالله طرقي را کور کردند به سبب زیادتی و ظلمی که به رعیت کرده بود و توقف سه‌روزه به جهت سیر و شکار و به دیدن کان سنگ مرمر جدید که از محدثات زمان نواب کلب آستان علی است رفتند و نسق استادان و کارکنان آن کان نمودند و در

صحرا گفتند چاهی است که صدای آب از آن می‌آید، نواب کلب آستان علی بر سر آن چاه رفتند، خود در تفحص احوال آب و چاه شدند. آقا کمال که به کاردانی، اعجوبه زمان بود، سر کار کردند که این چاه را مدور به قطر ده ذرع پایین برند که اصلاً خاک به چاه نریزد تا آب رسند و حقیقت شیرینی و کمیت معلوم نموده اعلام کنند تا به هرچه صلاح باشد عمل شود» (یزدی، ۱۳۷۵: ۲۲۱).

کتاب *تاریخ عالم‌آرای عباسی* منبع معتبر دیگری است که به دفعات از باغ تاج‌آباد نام می‌برد و به آن اشاره می‌کند. در دوره‌های بعد از شاه‌عباس اول هم باغ و کاخ تاج‌آباد مورد توجه و محل توقف جانشینان بوده است. در این کتاب آمده از زمانی که شاه‌صفی برای جلوگیری از هجوم عثمانی‌ها به سوی آنان لشکرکشی کرد، چنین درج شده است: «به تاریخ روز سه شنبه ۲۳ محرم الحرام از دارالسلطنه اصفهان بیرون آمدند و از راه تاج‌آباد نظنز روانه شدند.»

در تاریخ زندگانی شاه‌عباس دوم آورده‌اند: «بعد از حرکت از اصفهان... روز پنجم، باغ مبارکه تاج‌آباد مضرب سرادقات جاه و جلال گردیده، در آن مکان خلدنشان که از حیث احراز هوا و بی‌اندازگی لطف و سرشاری صفا از بساتین روی زمین امتیاز دارد تا پنج روز اقامت نموده، به سیر آن دلگشای و تماشای آن روضه ارم فضا، نشاط‌اندوز و فرح‌افزا بودند» (ترکمان، ۱۰۱۸ق: ۹۰).

بیت‌های زیر حاکی از آبادانی و رونق باغ مذکور در عصر شاه‌عباس دوم بوده که در کتاب *تاریخ عالم‌آرای عباسی* ذکر شده است.

نظم

چه گویم از آن باغ پر آب و تاب	که بتوان گرفت از هوایش گلاب
در آن باغ کز وی خزان پا کشید	توان نغمه بلبل از گل شنید
در او شادمانی ندارد حساب	که گل می‌کند کار جام شراب
کنم نسبتش گر به جنت خطاست	تفاوت بین از کجا تا کجاست
برخوبی‌اش هست فردوس زشت	که چون شاه سروری ندارد بهشت

دوباره در همان مأخذ در ضمن حوادث سال ۱۰۷۰ق چنین آمده است: «در بهشت بنیاد تاج‌آباد چند روز به جهت سیر و شکار و تفریح آن گلزار توقف فرموده، متوجه دارالمؤمنین کاشان گشتند...» (ترکمان، ۱۰۱۸ق: ۱۰۰).

اسکندر منشی در شرح رویداد سال بیست‌ودوم جلوس شاه‌عباس، به رویدادی اشاره کرده که به هنگام سفر اعتمادالدوله به اصفهان در میانه راه در باغ تاج‌آباد رخ داده است؛ او می‌نویسد: «القصة از ابتدا تا انتها دقیقه از دقایق میهمان‌نوازی و بذل احسان فرو گذاشت نشد. یک روز در باغ تاج‌آباد نظر مجلسی عالی ترتیب داده صحبت بزرگانه انعقاد یافت، همانا وقت سواری بعضی جلالیان که از پاشا آزرده‌گی داشتند، با ملازمان او بدمستی آغاز نهاده یکدیگر را زخم زدند و در منزل، پاشا اطلاع یافته او نیز بدمستانه در مقام انتقام برآمد و همچنان که شیوه نامحمود و رسم معهود آن طایفه است،

از هر طرف جمعی به حمایت برخاسته رفته‌رفته در یک لحظه کل آن طایفه دو گروه گشته، مکمل و مسلح شمشیرها آخته به یکدیگر آمیختند و نزدیک به آن شد که فتنه عظیم حادث گشته از طرفین خون‌ها ریخته شد، جناب دستوری اطلاع یافته فی الفور متهورانه با هفت هشت نفری از ملازمان که حاضر بودند، سوار شده آن دو گروه... درآمده... فتنه را تسکین دادند» (همان: ۱۲۷۵).

در منبع دیگر، محمد یوسف واله قزوینی اصفهانی مورخ شاه‌عباس و مؤلف کتاب *خلد برین* در شرح وقایع سال ۱۰۵۹ق می‌نویسد: «و روز چهارم خاقان والاشکوه انجم‌گروه پای دولت در رکاب سعادت درآورده، مرحله‌پیمای بودند تا افسر شکفتگی و خرمی به نزول همایون بر سر باغ بهشت بنیاد تاج‌آباد نهادند. و این باغ بهشت‌آسای خرم و این رشک‌فرمای گلستان ارم تا پنج هنگام مقام آرام شهریار ایام و خاقان سپهر احتشام بود» (واله قزوینی، ۱۳۸۲: ۴۴۹).

باز همو در ذکر وقایع سال ۱۰۶۹ق که دوران پادشاهی شاه‌عباس دوم است، نوشته: «... از مقرر سلطنت پایدار... به صوب مازندران خلدبنیان روان گشتند... از راه دارالمؤمنین کاشان و قم و تهران روان و شکارکنان مرحله‌پیمای شوند... و چون باغ ارم نهاد تاج‌آباد، محل ورود موبک مسعود گردید، چند روز گلچین آن گلستان بوده از آنجا بار اقامت در چشمه فین دارالمؤمنین کاشان گشودند» (همان: ۴۴۹).

باز همو در ذکر وقایع سال ۱۰۷۱ق نوشته است: «نیز هنگامی که شاه‌عباس دوم در مازندران به سر می‌برده، به‌دلیل گرمی هوا قصد بازگشت به اصفهان را می‌نماید. در راه بازگشت او به باغ تاج‌آباد رفته و در آنجا توقف می‌نماید» (همان: ۶۴۵).

به گفته کهنسالان، آثار باقی‌مانده کاخ تاج‌آباد در زمان میرزا نصرالله‌خان ریاحی عبارت بوده از سردر هشتی کنونی و اتاق‌های روی آن. دریاچه‌ای جالب توجه که راه آب باقی‌مانده کنونی به آن ختم می‌شده، ساختمان مشخصی از عصر صفویه در شمال دریاچه که در زمان حبیب‌الله ریاحی ملقب به معین‌السلطنه فرزند ارشد میرزا نصرالله‌خان، به‌جای آن بنای جدید احداث شد، و سنگ‌فرش خیابان‌های حیاط که همگی از سنگ مرمر بود، به‌وسیله مالک جدید از بیم احتمال ضبط این مجموعه توسط دولت، تخریب و آثار تاریخی آن محو می‌شود. معین‌السلطنه به‌علت سکونت در تهران، مباشر خود حسن مختاری را مسئول اداره تاج‌آباد نمود. مباشر نامبرده به دستور مالک، سه اتاقی را که روی هشتی قرار داشت و دارای سبک و تزئینی به مراتب ظریف‌تر از هشتی بود، خراب و به‌جای آن سه اتاق کوچک‌تر برای سکونت بنا می‌کند و به‌منظور احیای هرچه بیشتر کشاورزی، به دستور مالک به کندوکاو محوطه پرداخته، بقایای ساختمان‌هایی را که در دل خاک نهفته بود، زیرورو می‌کنند و با تسطیح زمین‌های محوطه، آنجا را آماده کشاورزی می‌نمایند. شنیده شده است که سنگ مرمرهای دریاچه، حوض‌ها و خیابان‌ها و ساختمان‌های زیرورو شده را در گودالی دفن کرده‌اند. مالک مزبور، ساختمانی نوساز به سبک مدرن در انتهای حیاط برای سکونت

موقت خود بنا نهاد.

پس از درگذشت معین السلطنه، تاج‌آباد به ملکیت همسر و فرزند ارشدش درآمد که به‌علت کهولت سن همسر و نیز به‌سربردن فرزند ارشدش در خارج از کشور، دوباره تاج‌آباد طراوت و سرسبزی پیشین را از دست داد و آثار به‌جامانده نیز که مرمتی به خود ندید، تقریباً رو به ویرانی نهاد.

با توجه به مطالب گفته‌شده معلوم می‌شود که کاخ‌های تاج‌آباد را شاه‌عباس اول ایجاد کرده و باغ‌های سرسبز و خرم این کاخ را درختان سربه‌فلک‌کشیده‌ای چون سرو و کاج و چنار، احاطه کرده بوده است. افزون بر این، وجود عمارت گلاب‌گیری، خود دال بر وجود گلستان‌های زیادی در این ناحیه بوده، آنچنان‌که ایجاب می‌کرده برای گرفتن گلاب از آن‌ها، ساختمانی چنین مفصل بنا نهند. درضمن این عمارت به‌منزله کاخ بیلاقی سلاطین صفوی بود، چون در سر راه شرق و غرب ایران قرار داشت؛ در هر مسافرتی پس از خروج از اصفهان به آنجا وارد می‌شدند و چه بسا مقدمات و تجهیزات کلی سفر را در این مکان تدارک می‌دیدند. همچنین احتمال آن می‌رود که با توجه به وسعت دامنه آن و به‌دلیل قرار گرفتن در سر راه اردستان و نطنز، تمرینات لشکری که بیشتر شخص پادشاه بر آن نظارت می‌کرد، در پهنه گسترده بیابان‌های اطراف آن انجام می‌گرفته است.

۱.۳. روند شکل‌گیری

باغ تاج‌آباد در حومه نطنز و در منطقه‌ای خوش‌آب‌وهوا قرار گرفته و در حکم اقامتگاه تابستانی حاکمان صفوی و قاجاریه بوده که حاکی از اهمیت و ارزش این اثر تاریخی است. بهترین منابع مطالعاتی درخصوص تعیین قدمت یک اثر تاریخی مشتمل است بر خود اثر، کتیبه‌ها، منابع مکتوب و مقایسه تطبیقی اثر با دیگر آثار هم‌دوره آن. تاریخ احداث باغ تاج‌آباد را به‌کمک مطالعه سفرنامه‌ها و متون تاریخی موجود، به‌ویژه کتب *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، *روزنامه عباسی* (روزنامه ملاجلال) و *خلد برین* و مقایسه این باغ با باغ‌های هم‌دوره و نیز بررسی خصوصیات معماری و هنری آن با باغ‌های هم‌دوره دیگر را می‌توان سال ۱۰۱۰ق دانست؛ یعنی پیش از احداث آثار هم‌عصر خود مانند مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد جامع عباسی در اصفهان.

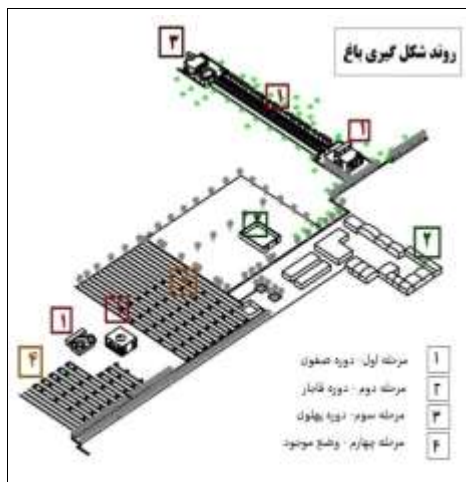
باغ تاج‌آباد در چهار مرحله شکل گرفته است: مرحله نخست شکل‌گیری باغ در دوره صفوی است که به دستور شاه‌عباس در سال ۱۰۱۰ق احداث شده است. کوشک هشتی، کوشک گلاب‌گیری، حمام و قنات از بناهای این باغ بوده است؛ درختان مثمر مانند گیلاس، گلابی و به و غیرمثمر باغ مانند کاج و چنار در آن بوده است و درنهایت، یک آبراهه سنگی داشته که هنوز سینه‌کبکی‌ها و آبشره‌های طول محور اصلی (آبراه) همچنان موجود است. قنات باغ به‌عنوان عنصری اصلی و حیاتی در شکل‌گیری باغ نقش داشته که با خشک شدن آن در سال ۱۳۸۲، اهمیت به‌خوبی آشکار می‌شود. با بررسی تطبیقی ابنیه درون باغ با ابنیه‌های هم‌دوره دیگر نظیر کوشک باغ

فین و کاخ باغ عباس آباد نطنز که تقریباً در یک فاصله زمانی کوتاه از هم احداث شده‌اند و خصوصیات معماری این ابنیه چه از نظر طرح، مصالح و تزیینات مشابه یکدیگرند، این تاریخ‌گذاری محتمل‌تر است. به کمک شواهد و قراین موجود می‌توانیم استدلال کنیم که باغ و ابنیه آن نظیر کوشک هشتی، کوشک گلاب‌گیری و حمام سه اثر مربوط به دوره صفوی و متعلق به مرحله اول‌اند. سرتوماس هربرت سیاح انگلیسی در حدود سال ۱۶۵۰م از باغ دیدن کرده و مشاهدات خود را نوشته است. یک شب نیز در باغ مهمان شاه صفوی بوده به توصیف این باغ می‌پردازد و او می‌نگارد که هسته اصلی باغ به دوره صفوی و به زمان شاه‌عباس بازمی‌گردد (نک: منجم یزدی: ۱۰۱۶ق؛ ترکمان: ۱۰۱۸ق).

مرحله دوم، تکامل و شکل‌گیری باغ در دوره قاجار است که قلعه و خانه‌های گلین در آن شکل گرفته‌اند. در طی این دوره، الحاقاتی به کوشک‌های هشتی و گلاب‌گیری صورت می‌گیرد و نیز اشکوب دوم کوشک هشتی خراب و به جای آن، سه اتاق کوچک احداث می‌شود. بنابراین، قدمت قلعه و خانه‌ها به دوره قاجار برمی‌گردد. با بررسی میدانی صورت‌گرفته توسط نگارنده و مصاحبه با بومیان روستا مشخص شد که قلعه، محل زندگی کدخدا و مباشر روستا بوده و در اواخر دوره قاجار ساخته شده است. خانه‌های گلین نیز محل زندگی اهالی روستا تا حدود سیزده سال پیش بوده است.

مرحله سوم، دوره پهلوی است که در طی آن، ابنیه قبلی حفظ و بنای پهلوی اول احداث می‌شود. این اثر در امتداد محور اصلی باغ قرار دارد، از این‌رو قدمت بنای دوره معاصر به دوره پهلوی اول برمی‌گردد. با توجه به اظهارات بومیان صاحب باغ در دوره پهلوی، اقدام به ساخت این بنا کرده و در ساخت آن، از مصالح مدرن نظیر تیر آهن و سیمان استفاده شده است.

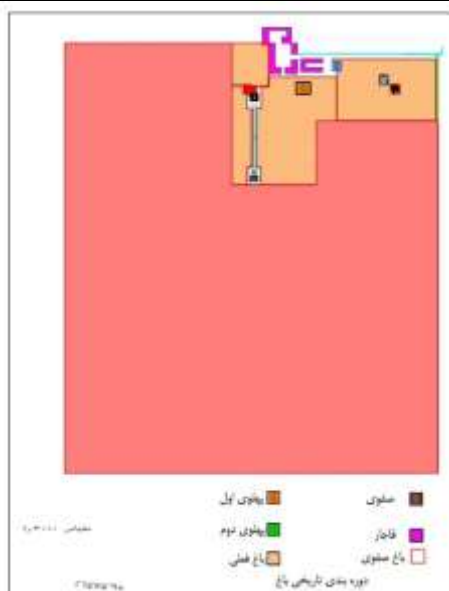
مرحله چهارم، شکل‌گیری دوره اخیر است که در طی آن، به‌علت خشک شدن قنات باغ برای آبیاری باغ، از سیستم آبیاری قطره‌ای استفاده کرده‌اند؛ بدین منظور استخری احداث کرده‌اند تا آب را با پمپاژ برای آبیاری مهیا کنند. نیز در طی این دوره الحاق صورت گرفته و کوشک گلاب‌گیری نیز برجیده شده و بنا مرمت شده و در وضع فعلی، تمام اجزای معماری باغ که شامل کوشک‌ها، حمام، خانه‌های گلین و بنای پهلوی اول همچنان وجود دارند و به‌علت نبود آب، بیشتر درختان و کرت‌ها از بین رفته‌اند؛ گو اینکه در طی سالیان اخیر، مالک باغ اقدام به کاشت نهال‌های به و انار کرده است ولی به‌علت عدم وجود آب، آن‌ها نیز خشک شده‌اند (نقشه ۷ع؛ جدول ۱).

نقشه ۶: نمایش روند شکل گیری باغ (نگارندگان)

جدول ۱: دوره بندی باغ تاج آباد (نگارندگان)

مرحله (دوره)	شکل گیری اجزای باغ
دوره اول (صفوی)	کوشک هشتی، کوشک گلاب گیری و حمام
دوره دوم (قاجاریه)	قلعه و خانه های گلین
دوره سوم (پهلوی اول و دوم)	بنای پهلوی اول
دوره چهارم (فعلی)	وضع موجود باغ (حفظ تمامی اجزای باغ)

نقشه ۷: دوره بندی تاریخی باغ (نگارندگان)

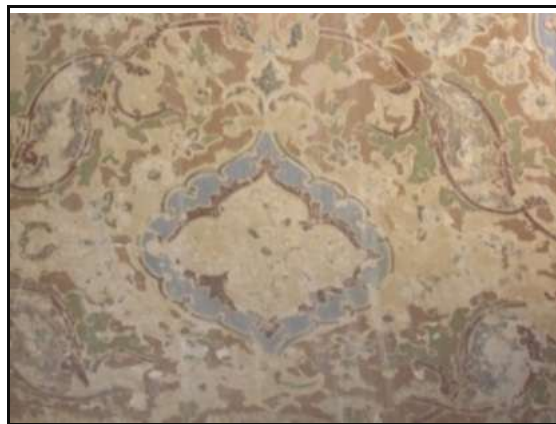
۴. بناها، اجزا و عناصر باغ (جدول ۲ و نقشه ۲۲)

۴.۱. کوشک هشتی (ورودی اصلی و سردر باغ)

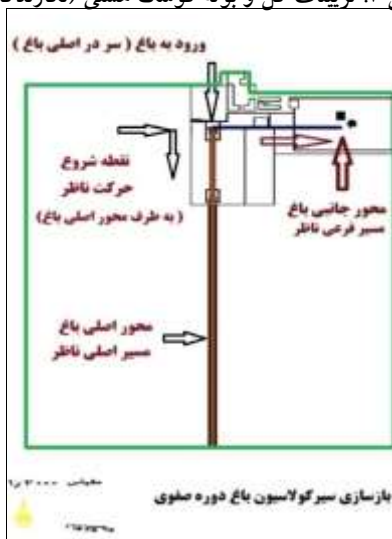
این بنا آن گونه که در مآخذ تاریخی و سفرنامه سیاحان معروف عصر صفوی نقل شده، محل اقامت شاه عباس صفوی و سایر پادشاهان این سلسله در سفرها و تردد از قزوین و تبریز به سوی کاشان و اصفهان و بالعکس بوده است. این کوشک مدخل ورودی نخستین به درون باغ در دوره صفوی بوده و در چوبی نخستین آن همچنان پابرجاست و دو کوبه آهنی و گل میخ‌های در همچنان وجود دارند (شکل ۳). ورودی اصلی بنا به سمت جنوب است و نماها کاملاً حالت قرینه دارند؛ فقط بخشی به سمت شرقی بنا در دوره‌های بعد الحاق شده که بنا را از حالت قرینگی خارج کرده است. در دو سوی ورودی، سکوهای سنگی به ارتفاع یک متر قرار دارند. وسعت بنا به ابعاد ۱۵×۱۲/۵ متر، برابر ۱۸۷ مترمربع است که بعد از ورودی هشتی، تزیینات نقاشی نفیس دوران صفوی بر روی سقف آن دیده می‌شود. تزیینات نقاشی موجود روی سقف سردر ورودی و سقف هشتی اصلی بنا که شامل انواع اسلیمی‌ها و گل‌های خطایی و مینیاتورهای مکتب اصفهان است، بعینه مانند نقاشی‌های موجود بر روی سقف سرسرای اصلی کاخ عالی‌قاپو اصفهان می‌باشد. از هشتی نگینی شکل وسط بنا دو راهرو و با پیچ ۴۵ درجه با امتداد راهرو سنگفرش وسط باغ ارتباط می‌یابد. در هر چهار گوشه کوشک، چهار اتاق به ابعاد ۳×۳/۲ و ۳×۲/۲ وجود دارد که احتمالاً محل استراحت مراجعان یا اتاق انتظار افرادی بوده که می‌خواستند با شاه ملاقات کنند. طبقه همکف از طریق یک دستگاه پله به عرض حدود یک متر با انحنای مخصوص، به طبقه فوقانی و بام دسترسی می‌یابد. به احتمال فراوان، در طبقه فوقانی بنا در دوره‌های بعد، اقدام به احداث سه اتاق در انتهای ضلع شمالی می‌شود که در پوشش آن‌ها از تیرهای چوبی و تخته‌کوب استفاده شده است (شکل ۶؛ نقشه ۱۱-۱۳).

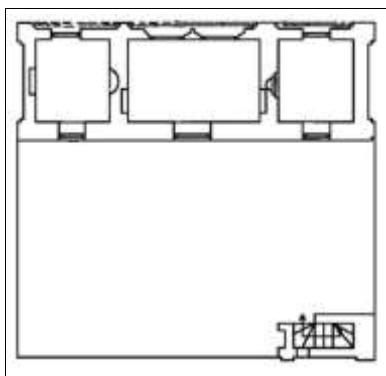
شکل ۶: کوشک هشتی نمای اصلی (نگارندگان)

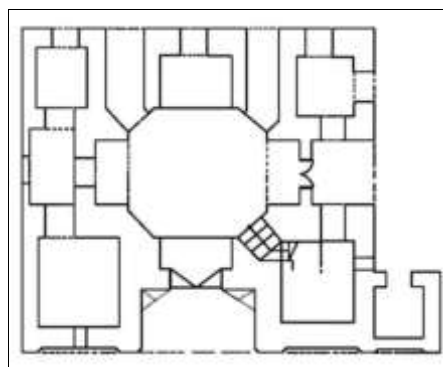
شکل ۷: تزیینات گل و بوته کوشک هشتی (نگارندگان)

نقشه ۱۱: بازسازی سیرکولاسیون (نگارندگان)

نقشه ۱۳: پلان اشکوب دوم کوشک هشتی (نگارندگان)

نقشه ۱۲: پلان کوشک هشتی (نگارندگان)

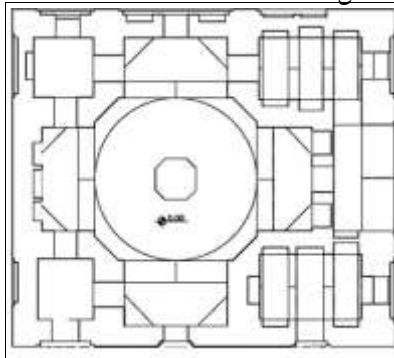
باغ تاریخی
تاج آباد نظنز

۲.۴. کوشک گلاب‌گیری

با توجه به علاقه وافر دودمان صفویه به ایجاد باغ‌های سرسبز با انبوه درختان گوناگون و باغ‌های پوشیده از گل، به شرحی که بیشتر جهانگردان در بازدید از ایران به‌ویژه اصفهان، در سفرنامه‌های خود به تفصیل از آن یاد کرده‌اند، در تاج‌آباد به بنایی برخورد می‌کنیم که نام گلاب‌گیری را تا بدین زمان برای خود حفظ کرده است؛ این خود بیان‌کننده آن است که در دوران آبادانی تاج‌آباد، باغ‌هایی پوشیده از گل و به تعبیری دیگر، گلستانی فرح‌بخش در پهنه گسترده این بیابان وجود داشته است. عمارت گلاب‌گیری به‌مانند هشتی دارای پلانی هشت‌ضلعی است که به‌وسیله چهار ایوان محصور شده است. ایوان جنوبی به جلو خان ورودی ارتباط دارد، در چهار گوشه آن چهار اتاق قرار دارد که دو اتاق شمالی آن مربع و دو اتاق جنوبی آن، مستطیل شکل است. متأسفانه همه این اتاق‌ها صدمه دیده است. یک حوض هشت‌گوش نیز در وسط کوشک قرار گرفته با آثاری از یک نهر کوچک. سبک معماری این ساختمان شبیه سبک سایر بناهای دوره صفویه است. در خارج، ایوان‌های ساده آجری به‌وسیله نوارهای افقی از یکدیگر مجزا شده، دارای کمی برجستگی می‌باشد که مبین چهارگوشه‌هایی است که حاوی طاق‌نما در بالا و درهایی است که در بالای آن پنجره‌ها قرار گرفته است. از آنجایی که طبق روش سنتی گلاب‌گیری، برای سرد کردن بخارهای حاصل از جوشاندن گل، ظرفی را که بخار گل به آن وارد می‌شود، در حوض یا حوضچه آب روانی قرار می‌دهند، در این بنا نیز رعایت این موضوع شده است؛ زیرا در داخل بنای گلاب‌گیری، حوض سنگی یکپارچه‌ای قرار داشته که تا حدود پنجاه سال پیش بر جای بود، ولی بعدها به یغما رفته و اکنون تنها جای آن دیده می‌شود (شکل ۸؛ نقشه ۱۴).

نقشه ۱۴: پلان کوشک گلاب‌گیری (نگارندگان)

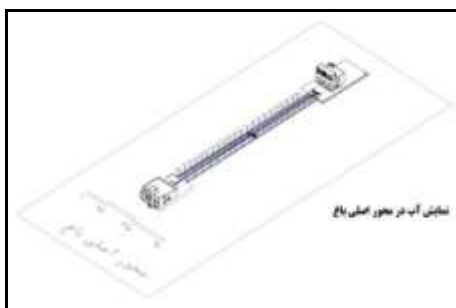

شکل ۸: کوشک گلاب‌گیری (نگارندگان)

۳.۴. آب‌نمای سنگی

منطبق بر محور اصلی (طولی) باغ، ساختمان آب‌نمای سنگی به این مجموعه امتیاز و ارزش می‌بخشد، ۱۲۰ متر از طول این آب‌نمای سنگی هنوز دست نخورده و در قسمتی از باغ اصلی باقی است. این قسمت از آب‌نما از مقابل ساختمان قدیمی هشتی شروع شده و به استخر مقابل

ساختمانی نوساز منتهی می‌شود، ولی از روی شواهد موجود در باغ و زمین پشت، می‌توان طول آب‌نما را که حدود ۴۵۰ متر است، معلوم کرد. طول این آب‌نما در شش قسمت شکسته می‌شود و به صورت آبشار درمی‌آید و با انتقال آب از یک سطح به سطح دیگر آبراه، آب روی آبشیره می‌لغزد و صدای دلنشین ایجاد می‌کند. ساختمان آب‌نما به‌طور کلی، سنگی است؛ عمق آن نسبتاً کم (۱۰ سانتی‌متر) است و شیبی کافی دارد که اجازه آن را می‌دهد که حتی لایه‌ای نازک از آب به راحتی و به لطافت در آن بلغزد. بنیان آب‌نما و پیاده‌رو به‌طور کلی، از یک نوع سنگ سفید نظر سنگ (تراورتن) بنا شده است؛ تعدادی از سنگ‌های این آب‌نما را به رحمت‌آباد برده‌اند (شکل ۹ و ۱۰؛ نقشه ۱۵ و ۱۶).

نقشه ۱۵: سه‌بعدی محور اصلی و آبراه (نگارندگان)

شکل ۹: آبراه سنگی و آبشیره (نگارندگان)

شکل ۱۰: سینه کبکی باغ (محمودی‌نژاد)

نقشه ۱۶: جانمایی مسیر آبراه (نگارندگان)

۴.۴. قلعه خشتی

قلعه باغ مربوط به دوره قاجار است و ترک‌هایی در دیوارهای آن دیده می‌شود. قلعه فعلاً متروکه و پلان آن به شکل مربع است در ابعاد 20×20 و به مساحت ۴۰۰ متر مربع که تماماً خشتی است.

باغ تاریخی
تاج‌آباد نظنز

طبق تحقیقات میدانی صورت گرفته توسط نگارنده^۳ مشخص شد که کاربری نخستین قلعه، محل زندگی کدخدا و خانواده وی بوده است و کمی پیش تر، محل اسکان سربازان برای حفاظت از مقیمان باغ بوده است (شکل ۱۱).

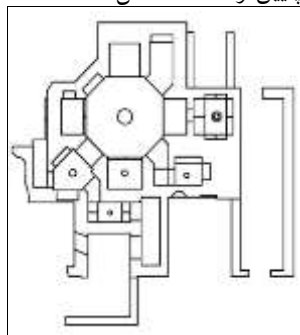
۴.۵. حمام

شکل ۱۱: قلعه باغ (نگارندگان)

حمام که بنای نسبتاً مفصلی داشته و امروزه متروک و به صورت نیمه ویرانه درآمده و نزدیک کوشک گلاب گیری قرار گرفته، مربوط به همان دوران صفویه است. با در نظر گرفتن این مجاورت، ایده ای از ترکیب بین این دو ساختمان مشهود است. مرکز این قسمت مانند دو ساختمان دیگر عبارت است از یک هشت گوش و چهار ایوان که در اطراف آن مجموعه ای از اتاق های کوچک و جالب دیده

می شود. اتاق های اطراف پلان هشت وجهی که مربع مانند بوده اند، خراب شده و تنها آثاری از آن به جای مانده است. خطوط افقی و قائم ارتباط و تشابه نزدیکی با معماری زمان صفویه دارد و نظیر این قسمت در ساختمان های اصفهان که مربوط به دوران صفویه است، مشاهده می شود. مثل سایر حمام ها قسمتی از آن غیر از سردر ورودی جنوبی، از سطح زمین پایین تر است تا گرما هدر نرود. کف حمام ۱/۷۵ متر مربع از تراز ورودی حمام پایین تر است (شکل ۱۲؛ نقشه ۱۷).

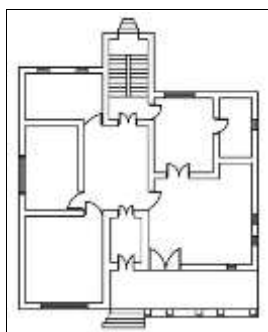
نقشه ۱۷: پلان حمام (نگارندگان)

شکل ۱۲: حمام باغ (نگارندگان)

۴.۶. بنای پهلوی اول

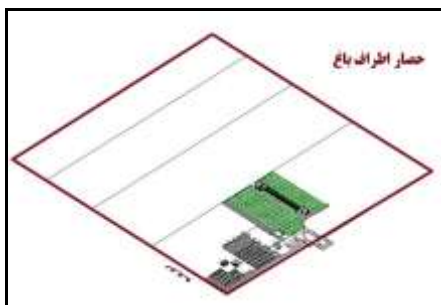
بنا در دوره پهلوی احداث شده و به عنوان خانه مسکونی بوده که توسط صاحب باغ و اهالی روستا ساخته شده است. بنا شامل یک طبقه است و یک زیرزمین دارد. ابعاد آن ۱۵×۱۳ متر مربع است. مصالح آن آجر و در سازه و بام آن از تیر آهن استفاده شده است. مقابل نمای اصلی بنا یک استخر وجود دارد. آبراه سنگی که از مقابل کوشک هشتی شروع می شود، به این بنا منتهی و ختم می شود (شکل ۱۳؛ نقشه ۱۸).

شکل ۱۳: نمای اصلی بنای پهلوی اول (نگارندگان) نقشه ۱۸: پلان بنای پهلوی اول (نگارندگان)

۷.۴. دیوار باغ تاج‌آباد

دیوار دورتادور باغ خشتی و طول و عرض آن به ترتیب، برابر ۶۹۱ و ۵۸۵ متر و مساحت آن ۴۰ هکتار است. باغ دارای دیوارهای چندلایه است که بیشتر دیوارها به دلیل نداشتن پشت‌بند تخریب شده‌اند. ضخامت سطح مقطع دیوار ۵۰ سانتی‌متر و ضخامت دیوار در بالاترین نقطه، ۱۰ سانتی‌متر است. دیوارها به صورت چینه‌ای بر روی هم سوار شده‌اند و ارتفاع دیوار ۲/۵ متر است؛ البته حصار باغ چند لایه می‌باشد که در دوره‌های مختلف به آن افزوده شده است (شکل ۱۴؛ نقشه ۱۹).

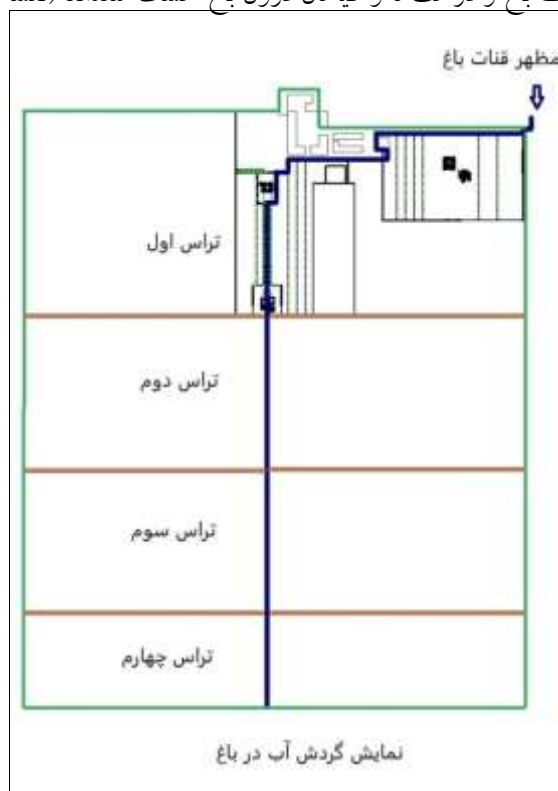
نقشه ۱۹: حصار اطراف باغ (نگارندگان)

شکل ۱۴: دیوار باغ (نگارندگان)

۵. قنات و نحوه آبیاری باغ

منبع اصلی تأمین آب قریه نطنز و اطراف آن رشته‌کوه‌های برف‌گیر کرکس با ارتفاع ۳۵۰۰ متر، و منبع تأمین قنات‌های آن نیز این رشته‌کوه است. قنات‌ها در گذشته، نقش اصلی و اساسی در تأمین آب قریه‌ها و قصبه‌ها داشته‌اند شهرستان نطنز در گذشته چهارصد حلقه داشته است که در حال حاضر، بیشتر آن‌ها خشک و از بین رفته‌اند. نظام‌السلطنه مافی در خاطراتش در دوره قاجار در سفری که به نطنز داشته است، بر اهمیت قناعت در آبیاری باغ‌ها و روستاها تأکید می‌کند و همراهان وی نیز نظر او را تأکید می‌کنند و می‌نگارد: «آنجا به میرزا هادی حاکم نطنز که نوکر

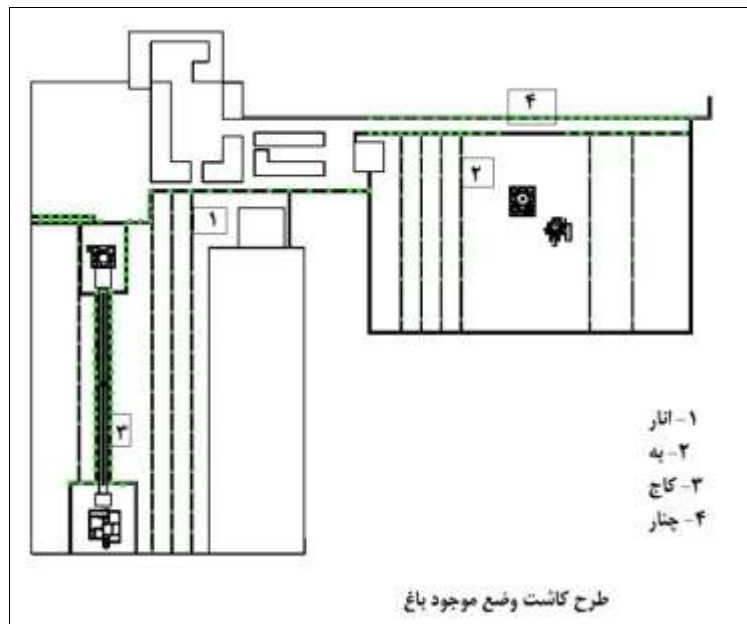
خود بود گفتم که در دامن این کوه و این دره‌ها استعداد قناعت است و در تأیید حرف وی گفتند حاکمان صفوی در گذشته برای تفریح و شکار به نطنز می‌آمدند» (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ۱۷۵). سرچشمه قنات باغ تاج‌آباد در فاصله پنج کیلومتری روستا قرار دارد و مظهر باغ در ورودی باغ قرار دارد. فاصله کف قنات تا سقف آن در حدود یک متر است، اما قنات باغ در طی خشکسالی‌های اخیر و پایین رفتن سفره آب‌های زیرزمینی کم آب شده بود؛ به طوری که آب آن به شش اینچ رسیده بود و در نهایت در سال ۱۳۸۲ خشک شد. بعد از ورود به روستا توسط نهرهای اصلی به درون باغ هدایت می‌شد و سپس توسط نهرهای فرعی، کل باغ آبیاری می‌شد. در آبراه اصلی باغ سینه‌کبکی‌هایی وجود دارد که وقتی آب از آن‌ها عبور می‌کرد، موج پیدا می‌کرد و زیبایی صدچندان داشت. افزون بر نهرها و حوض‌ها، استخری نیز در مقابل بنای دوره پهلوی وجود دارد که پس از جمع کردن آب در آن، از طریق سوراخی که در ته استخر وجود دارد، آب را از زیر بنای روبه‌روی‌اش عبور داده و به آن‌سوی، هدایت و جریان پیدا می‌کرد؛ ولی حالا به علت عدم وجود آب استخر مخروبه شده است. هم‌اکنون روستا و باغ فاقد آب‌اند، در نتیجه تمام جالیزهای اطراف باغ و درخت‌ها و گیاهان درون باغ خشک شده‌اند (نقشه ۲۰).

نقشه ۲۰: نمایش گردش آب در باغ (نگارندگان)

۶. طرح کاشت درختان و گیاهان

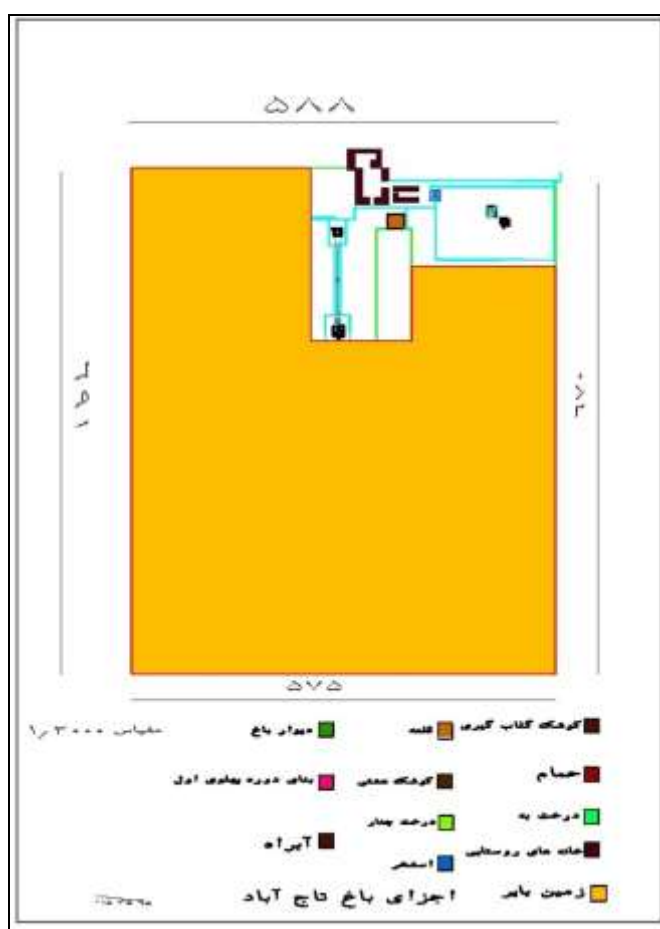
از دوره صفوی تاکنون در چندین مرحله، کاشت باغ تغییر یافته است. در اعصار مختلف باغ دارای درختان مثمر و بی‌میخ بوده، درختان مثمیری نظیر گلابی، زردآلو، گیلاس و انار و درختان بی‌میخی نظیر کاج و سرو و چنار در حال حاضر نظام کاشت باغ به این صورت است که چند اصله درخت مثمر نظیر انار کماکان وجود دارد و چند اصله درخت بی‌میخ نظیر کاج و لاشه درختان مرده چنار همچنان باقی است. در گذشته اطراف باغ مزرعه و جالیز بوده که با خشک شدن قنات باغ آن‌ها نیز خشک شده‌اند و نیز گیاهان دارویی و زیتنی نیز در باغ وجود داشتند که برای خاصیت دارویی و درمانی و رایحه، آن‌ها را کشت می‌کردند؛ از جمله قسمتی از باغ و نزدیک کوشک گلاب‌گیری، محل کاشت گل محمدی بوده است که از گل آن‌ها گلاب استخراج می‌کردند و این کوشک به همین نام نیز نامیده می‌شود. سر توماس هربرت در سال ۱۶۲۷م از باغ تاج‌آباد دیدن کرده و باغ را این‌چنین توصیف می‌کند: «این باغ توسط آب زلال نهر کوچکی که از قنات تغذیه می‌شد، آبیاری می‌شد و امروزه به همان صورت باقی مانده است.» او می‌نویسد: «به خاطر وجود این نهر، این باغ پوشیده از گل‌های محمدی و سایر گل‌ها بود و درختان چنار زیادی در آن وجود داشت که سایه‌شان زمین‌های اطراف را می‌پوشاند. درختان انار، هلو، زردآلو، سیب، گلابی، گیلاس و شاه‌بلوط هم در این باغ وجود داشت؛ و بدین صورت بود که چنین باغی در صحرایی پر از نمک و ماسه همچون بهشتی بر روی زمین بود» (خوانساری، ۱۳۸۳: ۷۷)، (نقشه ۲۱).

نقشه ۲۱: کاشت وضع موجود (نگارندگان)

جدول ۲: عناصر و اجزای باغ تاج‌آباد (نگارندگان)

عناصر باغ تاج‌آباد	اجزای باغ تاج‌آباد
معماری	کوشک گلاب‌گیری، کوشک هشتی، حمام، بنای پهلوی اول، قلعه و خانه‌های گلین
گیاه	درختان مثمر (انار، به و توت) و غیر مثمر (کاج، چنار و نارون)
آب	قنات و نظام آبیاری باغ، آبراه سنگی باغ (محور اصلی باغ) سینه‌کبکی‌ها و کرت‌های باغ
حصار	دیوار خشتی چند لایه باغ

نقشه ۲۲: اجزای باغ تاج‌آباد (نگارندگان)

۷. سازمان فضایی باغ

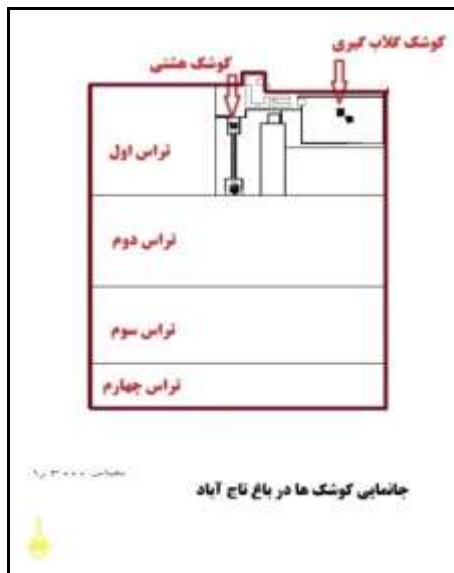
۷.۱. کوشک‌ها

در تقسیم‌بندی باغ‌ها، باغ کوشک‌ها در زمره یکی از قدیمی‌ترین گونه‌بندی‌های باغ تاریخی

پژوهش‌نامه کاشان
شماره هشتم (پایه ۱۶)
بهار و تابستان ۱۳۹۵

محسوب می‌شود که حکم اقامتگاه پادشاه و حرم را داشته‌اند. در این گونه باغ‌ها، باغ در حکم خانه مسکونی است که محل اقامت طولانی مدت و کوتاه‌مدت دربار و خاندان پادشاهی بوده است. محصوریت در این گونه باغ‌ها یک عنصر حیاتی بوده تا ساکنان باغ در محیطی آرام و با امنیتی کامل مأوا گیرند. معماری کوشک‌ها به صورت بیرون‌گرا و چهار صحنه‌اند که رو به حیاط و محوطه باز می‌شوند تا افراد مقیم کوشک بتوانند از باغ و زیبایی‌های آن لذت ببرند. همچنین درون کوشک‌ها نیز به طرز بسیار زیبا و چشم‌نواز با استفاده از هنرهای تجسمی مانند نقاشی دیواری و آئینه‌کاری با طرح گل و بوته هندسی مزین می‌شدند و گاه حوضی با فواره در آن تعبیه می‌کردند تا زیبایی‌اش دوچندان شود که هم از درون و برون آن لذت ببرند. از نمونه‌های متقدم باغ‌کوشک‌ها عبارت‌اند از: باغ‌کاخ پاسارگاد که کهن‌الگو و نمونه نخستین باغ ایرانی بوده است و اولین پایتخت شاهنشاهی امپراتوری هخامنشیان شناخته می‌شود؛ باغ‌کاخ فین در دوران پس از اسلام که متعلق به دوره صفویه است و کوشک در مرکز باغ و در محور مرکزی باغ و در تقاطع نقاط عرضی و طولی باغ قرار گرفته است؛ کاخ‌باغ چهل‌ستون اصفهان متعلق به دوره صفویه که کوشک آن نیز در مرکز باغ قرار گرفته است. باغ تاج‌آباد دو کوشک دارد که هر دو در قسمت یک‌سوم بالایی باغ قرار دارند و یکی از آن‌ها بر روی محور اصلی باغ قرار گرفته و کوشک هشتی نام دارد که به‌عنوان سردر ورودی باغ در گذشته بوده است. کوشک دیگر باغ کوشک به تناسب کشت و پرورش گل محمدی در اطراف آن، کوشک گلاب‌گیری نام دارد. باغ تاج‌آباد با دارا بودن دو کوشک و نیز با بناهای خدماتی دیگر نظیر حمام در حکم اقامتگاه تابستانی شاهان صفوی بوده و در دسته‌بندی باغ‌های کوشک‌باغ قرار می‌گیرد (نقشه ۲۳).

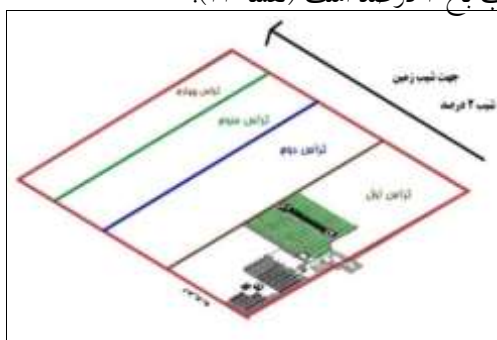

نقشه ۲۳: جانمایی کوشک‌های باغ تاج‌آباد (نگارندگان)

۲.۷. تخت

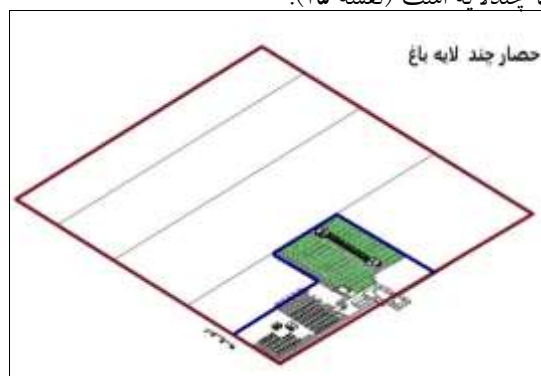
این گونه از باغ به صورت مطبق و دارای چند تراس با شیب لازم است که آب از بالای آن به سوی پایین همانند آبشارهای کوچک در حرکت است. شکل و ریخت این گونه باغها متأثر از شکل زمین است. از باغهای تخت می توان به باغ تخت قراچه شیراز که هسته آن به دوره تیموری بازمی گردد و باغ شازده ماهان متعلق به دوره قاجار اشاره کرد. در این گونه باغها کوشک معمولاً در بالای باغ قرار می گیرد. باغ تاج آباد نطنز نیز در دسته بندی باغهای تخت قرار می گیرد که دارای چهار تراس است: تراس اول (بالا) بزرگترین تراس باغ است و کوشکها و ابنیه دیگر در بالاترین تراس قرار دارند و همانند دیگر باغهای تخت، برای جاری شدن آب از تراس بالا به پایین، شیب دارد و شیب باغ ۲ درصد است (نقشه ۲۴).

نقشه ۲۴: تراس بندی باغ تاج آباد (نگارندگان)

۳.۷. حصار چند لایه

حصار موجود اطراف باغ تاج آباد که هم اکنون بخشی از آن نیز وجود دارد، به صورت دیوار گلین است که پایه دیوار ضخیم تر از بخش فوقانی آن است. البته حصار باغ به سبب افزوده شدن به آن در دوره های مختلف، چند لایه است (نقشه ۲۵).

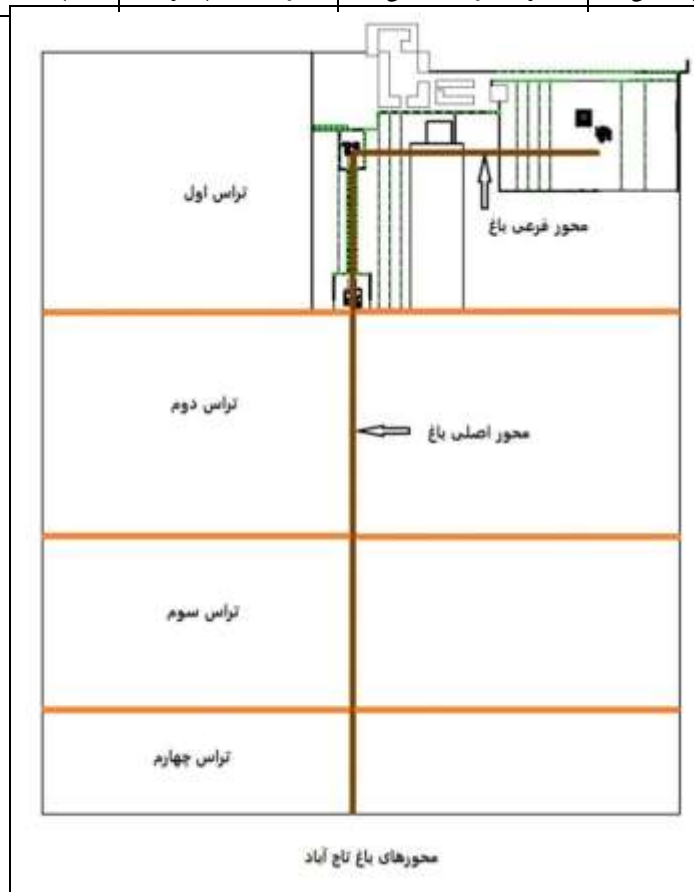
نقشه ۲۵: حصار چند لایه باغ (نگارندگان)

باغ دو محور شمالی جنوبی و شرقی غربی دارد. محور اصلی باغ شرقی غربی است و در جهت

آبراه سنگی باغ و بر روی محور اصلی باغ میان کوشک هشتی و بنای معاصر است. حرکت آب در آبراه از تراز بالا به سوی ترازهای پایین محور اصلی باغ می‌باشد؛ این آبراه در دو سوی خود درخت و مسیر پیاده‌رو دارد و بسان دالانی پوشیده از درخت در گذشته بوده که همانند دیگر باغ‌های تخت دیگر همانند باغ شاهزاده ماهان، این دالان محور اصلی باغ است. محور دیگر باغ که محور فرعی آن است، محور شمالی جنوبی باغ میان کوشک هشتی و کوشک گلاب‌گیری است (نقشه ۲۶؛ جدول ۳).

جدول ۳: محورهای باغ (نگارندگان)

جنسیت	نقطه پایان	نقطه آغاز	محورهای باغ
آب، گیاه، معماری	بنای پهلوی اول	سردر (کوشک هشتی)	محور اصلی
آب، گیاه، معماری	کوشک گلاب‌گیری	سردر (کوشک هشتی)	محور فرعی (جانبی)

نقشه ۲۶: محورهای باغ (نگارندگان)

نتیجه‌گیری

نظنز به علت نزدیکی به اصفهان که در دوره صفویه پایتخت کشور بود و وجود اقلیم و آب‌وهوای مناسب و مساعد، مورد توجه پادشاهان صفویه بوده و مستحدثات بسیاری از این عصر در نظنز بر جای مانده و باغ تاریخی تاج‌آباد نظنز یکی از این مستحدثات است که در دشت و در حومه شهر نظنز واقع شده. تاج‌آباد از باغ‌های بین راهی بوده و نیز به‌عنوان اقامتگاه تابستانی شاهان صفوی بوده است. در گونه‌بندی باغ‌های ایرانی این باغ در زمره باغ‌های کوشک‌تخت قرار می‌گیرد و محور راسته اصلی باغ نوع آن را مشخص می‌کند. در باغ مذکور، کوشک‌های باغ و ابنیه دیگر همه در بالاترین تراس باغ قرار دارند. باغ دارای چهار تراس بوده که تراس بالایی یا اول بزرگ‌ترین تراس باغ است و نیز شیبی طبیعی دارد که لازمه باغ‌های تخت است تا آب از بالای باغ به پایین آن حرکت کند. حصار باغ همچنان وجود دارد گو اینکه در بعضی قسمت‌ها فرو ریخته است. تعداد کمی از انهار و تعداد معدودی از اشجار نظیر درختان کاج و انار همچنان وجود دارند. در بازخوانی کوشک‌ها و دیگر ابنیه باغ این نتیجه حاصل می‌شود که طرح، مصالح، مفهوم و عناصر باغ خوانا هستند و با گذشت زمان و علی‌رغم بی‌مهری‌های صورت‌گرفته، اثر مخدوش نشده و شاکله اصلی خود را حفظ کرده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. منشور فلورانس در سال ۱۹۸۲ میلادی در شهر فلورانس تصویب شد؛ موضوع این منشور باغ‌های تاریخی و مهم‌ترین سند در این ارتباط است.
۲. در سال ۲۰۱۱ میلادی، نه باغ ایرانی با عنوان یک پرونده در فهرست میراث جهانی قرار گرفتند و به‌عنوان یک اثر بدیع و تأثیرگذار در الگو و طرح دیگر باغ‌های جهان همانند باغ‌های اسلامی در اسپانیا و باغ‌های گورکانی در هند شناخته شدند.
۳. گزارش حاصل مصاحبه نگارنده با دو تن از بومیان روستاست.

منابع

- اعظم واقفی، سید حسین، ۱۳۷۴، میراث‌فرهنگی نظنز، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ترکمان، اسکندربیگ منشی، ۱۰۱۸ق، تاریخ عالم‌آرای عباسی، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس.
- خوانساری، مهدی، باغ‌های ایرانی، انتشارات میراث‌فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳.
- منجم یزدی، جلال‌الدین محمد (ملاجلال)، ۱۰۱۶ق، روزنامه یا تاریخ عباسی، نسخه خطی موجود در کتابخانه ملک تهران.

– واله قزوینی اصفهانی، محمدیوسف، ۱۳۸۲، *خلد برین، ایران در زمان شاه‌عباس دوم و شاه‌صفی*، تصحیح
محمد رضا نصیری، تهران: بی‌نا.